

Una nova geografia de les soledats

M. DOLORS RENAU

Exdiputada al Congrés i expresidenta de la Internacional Socialista de Dones

Molta gent de les nostres ciutats està exclosa dels circuits normals de socialització. Hi ha gent que emmalalteix de soledat, i no cal que per emmalaltir visquin soles.

El que passa —ens recorda l'autora— és que no som res, gairebé no existim, sense la mirada de l'altre que ens reconeix. Les paraules se'ns marceixen abans de ser dites si ningú no ens escolta. La nostra pròpia estimació no es pot construir sense el reconeixement de l'altre. És per això hem de repensar la política i algunes polítiques públiques en termes més pròxims, més humans i més quotidians, mentre revisem els espais, els temps i els valors que dediquem als altres, a la vida en comú i a la cura.

La soledat que experimenten les persones no és pas cosa d'avui. Ha estat i és una experiència humana gairebé tan antiga com universal. La soledat voluntària de l'eremita, la distant soledat del rei, l'angèlica soledat dels màrtirs, dels herois, dels esclaus i explotats, la soledat de la infància desgraciada, de les dones sotmeses, seduïdes i abandonades, la dels emigrants. Tots ells han estat objecte de grans construccions literàries, són part fonamental de la tradició narrativa al llarg dels segles. Tal com se sol dir, la literatura reflecteix millor que qualsevol tractat d'història social els entrellats vitals i personals dels fets històrics.

Però la modernitat ha anat donant a aquesta experiència humana un aire diferent. D'una banda, ha generalitzat la seva presència, mentre que de l'altra l'ha disfressada, diluïda, de tal manera que es fa difícil identificar-ne l'existència. El que és nou, potser, no és l'experiència de la soledat, sinó la forma camuflada, contradictòriament “acompanyada” amb què es produeix avui dia, sobretot a les nostres modernes i tan sorolloses ciutats.

El liberalisme, la conquesta de les llibertats individuals enfront dels poders aclaparadors delegats per Déu, el rei o els seus representants, ha donat lloc, en el nostre món occidental, a societats obertes i plurals que no recolzen la seva existència en cap transcendència, sinó que busquen en elles mateixes les seves pròpies raons d'existència, amb tota la incertesa i la vulnerabilitat que aquest fet implica; societats on cada persona, en principi, gaudeix de drets, deures i responsabilitats reconeguts, més enllà de la seva extracció social, les seves creences o el

seu sexe. La subjectivitat, en tant que ressò i resposta individual als condicionaments de la societat que ens modula a tots des de ben petits, s'ha anat tenyint d'individualisme, en la versió més “negativa” d'aquest terme, de forma que s'ha desenvolupat una forma autocentrada de concebre la vida: un individualisme ben estudiat i discutit des de fa anys¹ i que emprant una frase d'Amèlia Valcárcel referida a una altra qüestió,² pot ser considerat un fill no desitjat del liberalisme.

Fa anys ja va aparèixer a França un llibre anomenat *The loney crowd*³, un títol que s'explica ell mateix. Per primera vegada ens vàrem topar amb una descripció i l'anàlisi d'un fenomen social que ha anat ocupant cada cop un més ampli espai en les ciències socials i sortosament en els dissenys d'algunes polítiques socials. Altres estudiosos han analitzat les diverses causes i maneres en què aquesta experiència humana s'ha anat incorporant, incrustant gairebé, en les nostres vides. Un dels treballs més radicals és el de Lipovetsky⁴, a qui han anat seguint d'altres, que posa l'accent en una certa “liquiditat”, és a dir, falta de consistència de la vida moderna, de les relacions que se'n deriven, etcètera, un *passar* dels fets i esdeveniments que no arriben a poder fer del nostre món una realitat prou consistent. La qüestió ha entrat ja de ple en l'àmbit dels estudiosos de les ciències socials⁵.

Mirem què passa

Però no ens cal endinsar-nos en estudis sociològics, ni psicològics, per adonar-nos de l'existència d'un malestar difós que sembla atribuïble a la manca d'interlocució, d'interès, de

companyia personalitzada que experimenten moltes persones. Cal tan sols mirar al nostre voltant, ben a prop nostre, i saber llegir el que hi ha darrera d'aquestes ciutats sorolloses, excessivament carregades d'imatges i paraules i llums que tapen els buits, els forats negres de tantes vides i de tota vida.

Molta gent de les nostres ciutats està exclosa⁶ dels circuits normals de socialització. Penso sobretot en els immigrants subsaharians, i en les dones explotades als bordells, tots ells possiblement indocumentats, que semblen arraconar-se contra les parets i intentar fer-se invisibles mentre el nostre món continua funcionant. La nostra mirada els segueix algun cop, abans no tornin a convertir-se en ombres que desapareixen.

Molta gent viu sola. L'exemple extrem es troba en el descobriment del cadàver d'una persona gran que fa temps que va deixar d'existir. Molta gent se sent sola, i per com-

provar-ho cal tan sols, per exemple, seure una estona a la sala d'espera d'un Centre d'Atenció Primària i parar l'orella a aquests monòlegs que reboten uns sobre els altres, en què es desgranen no tan sols les queixes causades per les malalties, sinó sovint històries personals que s'aboquen a oïdes que no estan disposades a escoltar, sinó a aprofitar qualsevol breu pausa

per començar a explicar les pròpies històries. O als mercats, on les carnisseres, les peixateres, les verdulaires arriben a ser confidents de vides que no troben ressò ni escolta en els nuclis més propers.

Hi ha gent que emmalalteix de soledat. I no cal que per emmalaltir visquin soles. Si les depressions i les ansietats tenen alguna cosa a veure amb el tipus de vida que portem, tal com diuen els estudiosos, hem de concloure que no hem trobat encara la forma de fer-nos sentir mútuament útils, reconeguts, respectats. Importants en la nostra individualitat i membres de la comunitat.

El que passa és que no som res, gairebé no existim, sense la mirada de l'altre que ens reconeix. Les paraules se'ns marceixen abans de ser dites si ningú no ens escolta. La nostra pròpia estimació no es pot construir sense el reconeixement de l'altre. I el nostre arrelament al món neix del compromís amb les persones que compten per nosaltres i per les que comptem i de les tasques comunes i significatives que podem compartir. Vet aquí el que necessitem tots i

vet aquí el que ens costa de trobar en aquest món que hem anat construint.

L'àngel ha marxat

Hi ha qui té per costum criticar de forma ferotge la forma de vida actual. Hi ha gent, de totes les edats —aquesta no és una característica de la gent gran com se sol dir— que critica constantment, es queixa de forma sistemàtica contra el tarannà que han anat prenent les coses del viure. Són persones que fàcilment passen d'aquí, en una deriva previsible, a una despietada crítica contra la política o determinats avenços en el camí dels drets humans. Ho fan, potser ho fem, com si en alguna època hagués existit un món paradisiac que vàrem perdre per la culpa d'algú o d'alguns malvats carregats de poder. La crítica amarga sobre els desastres actuals —la faci un taxista o de forma més documentada i il·lustrada un catedràtic d'universitat—

Hi ha gent que emmalalteix de soledat. I no cal que per emmalaltir visquin soles. Si les depressions i les ansietats tenen alguna cosa a veure amb el tipus de vida que portem, hem de concloure que no hem trobat encara la forma de fer-nos sentir mútuament útils, reconeguts, respectats

sembla néixer d'un model, un estereotip, un motlle interior que —al marge d'una determinada concepció de la historicitat, de la contingència de les nostres vides personals i col·lectives— rigidament assenyalava com haurien de ser les coses en un món idealitzat i inexistent. Un referent al Paradís i a la gran felicitat que potser sí que tots enyorem,

però que sabem inexistent. Des d'aquest punt de vista, els mals d'avui dia tenen a veure amb determinats avenços col·lectius. Abans això no passava, abans es vivia millor, diuen. Però cinquanta, cent anys enrere, es vivia millor? Quina era la mitjana d'edat? Com vivien les dones? Hi havia drets sindicals? Què passava amb els infants i les pestes? De quin món estem parlant?

Que ara tinguem uns quants problemes humans per identificar i encarar —com és el cas de les soledats, fruit en bona part de avenços i errors col·lectius— no ens hauria de sorprendre.

Aquesta consideració prèvia i malintencionada està aquí escrita perquè veig a venir aquest raonament que, enfront dels desordres i les mancances en la vida quotidiana de la ciutadania, pel que fa a la cura, a l'atenció personalitzada dels seus membres, ens poden dir, amb un to de recriminació que això passa perquè les famílies ja no són el que eren. I implícitament acusen el creixent ús que les dones fan dels seus drets a tenir una vida pròpia

¹ Camps, Victoria. *Paradojas del individualism*, Ed. Critica, Barcelona, 1993

² Amelia Valcárcel utilitza aquesta fórmula referint-se al feminisme com a fill no desitjat de la Il·lustració.

³ Riesman, D. *The lonely crowd*, The Yale University Press, New Haven, 1961

⁴ Lipovetsky, Gilles. *La era del vacío. Ensayos sobre el individualismo contemporáneo*. Anagrama, Barcelona, 1986

⁵ Bauman, Z. *Vida líquida*, Paidós Iberica, 2006

⁶ Una pel·lícula documental que serà exhibida properament: *Sombras; mi viaje a Europa*, dirigida per O. Canals, dona la paraula als mateixos

indocumentats d'una forma colpidora.

com a causants de gairebé tots els mals. Tenen raó els que assenyalen els buits i els problemes que aquesta conquesta ha creat en un món on les tasques i les responsabilitats estaven ben repartides i jerarquizades. Tenen raó en assenyalar l'enorme buit d'atenció que abans omplíem les dones i que ara, amb molts esforços, es pot mínimament atendre. Però no té cap raó de ser l'agressió callada que aquest comentari comporta pel que fa a l'emancipació de la dona, al seu treball, a la conquesta dels seus drets i al lloc més enllà de la família que està ocupant. En el primer nucli de reconeixement, de solidaritat pràctica, s'ha produït un buit.

Cert. La família extensa ja no existeix o no serveix de gran cosa i l'àngel de la llar, en paraules de M. Aurelia Capmany, la mare de la família reduïda, passa el dia fora de casa, ha emigrat o, amb tantes feines sobre seu, està tan cansada que amb prou feines arriba a somriure al company o a la canalla a l'hora de sopar. Ella està i se sent sovint sola, amb la càrrega d'una exigència excessiva, amb una demanda sovint no dita, però implícita, que l'obliga a fer esforços més enllà del raonable. El model de la mare perfecta (on és el pare perfecte?) continua ben operatiu. Vet aquí una soledat de la que no se'n parla, però que es veu en els rostres cansats i pàl·lids de les dones que tornen o van a treballar en metro, en la queixa que s'expressa amb rancúnia perquè no hi ha massa arguments a exposar raonadament. És una vivència maldestra i culpabilitzada per segles de sotmetiment.

Però el buit existeix. I els infants, per alguns massa infantilitzats i sobreprotegits i per d'altres abandonats en front de la tele o els jocs, reben les seves dosis de soledat, possiblement en forma de presses, d'estones estranyament buides, massa activitats extra-escolars. Diuen que els omplen de massa objectes, de joguines, de vegades substitutives. Però no és això el que fem els grans també? No parlem ja de la difícil adolescència, de les dificultats d'esdevenir persones adultes, és a dir, diferents dels seus pares en un món poc engrescador des del punt de vista dels ideals i models. Dels referents socials possibles.

I què dir de la soledat de l'home que actua, que es representa com a tal? Obligat per un model determinat de "virilitat", obligat a hipertrofiar alguns trets humans ben incòmodes, com la valentia cega, la competència cons-

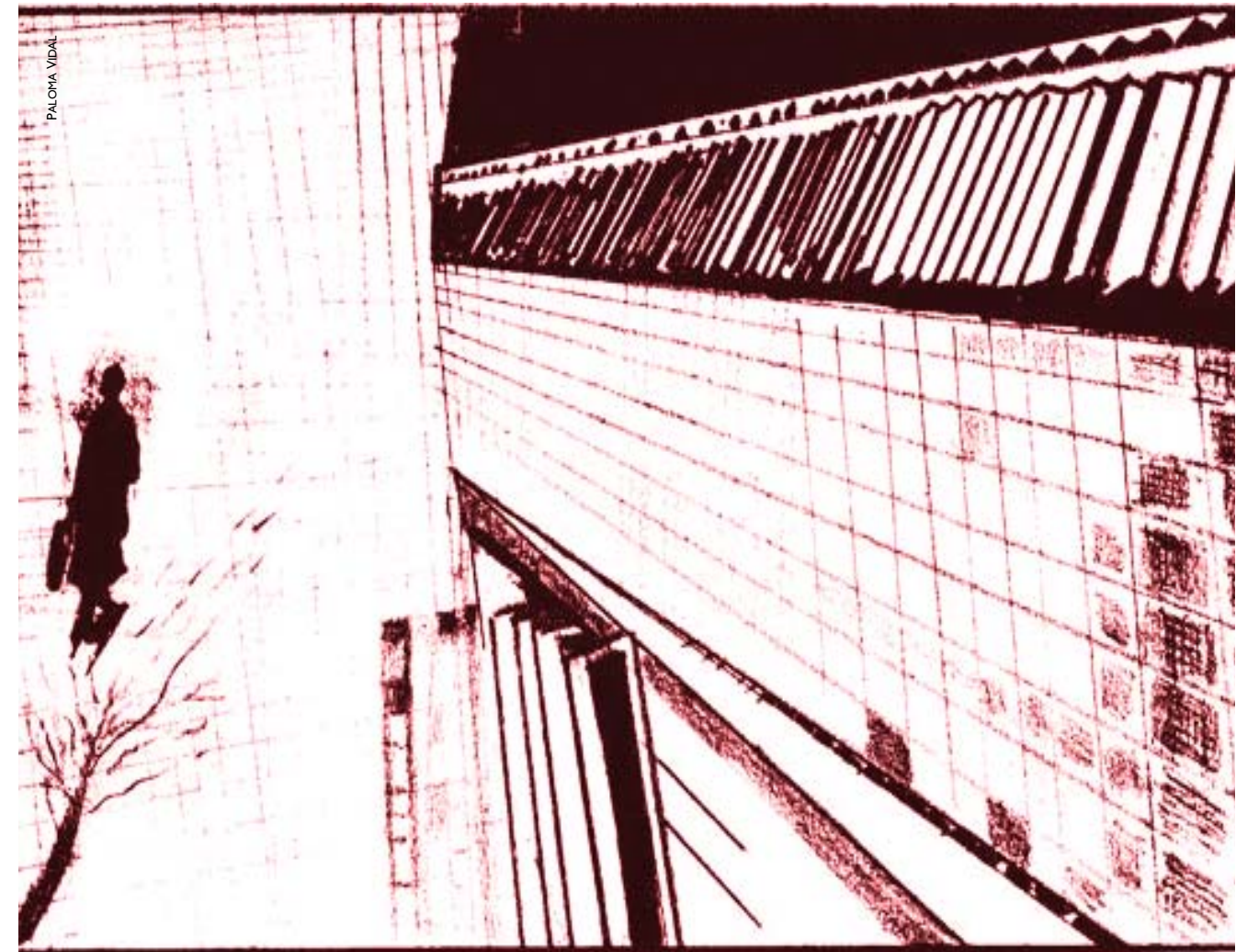
tant, la necessitat de sobresortir i ser sempre "algú" enfront dels ulls dels seus iguals que poden atorgar-li (o no) el reconeixement de la seva categoria d'Home, en majúscules? Ningú com Schopenhauer ha expressat de forma tan dramàtica la distància interna que cal establir, els sentiments que cal ofegar, per estar a l'alçada d'aquesta representació.

I ja, per acabar, parlem dels avis, propers o llunyans. Els avis fan el que poden. Molts, sobretot àvies, s'ocupen dels nets petits fins al límit de l'escarràs. Se senten útils,

diuen de vegades elles i les seves filles o fills. Però la seva soledat té a veure amb la consciència dels límits del cos que de vegades fa mal i de la consciència del temps. Ells i elles haurien de poder triar els límits de la seva dedicació a la família. Quan ningú les veu, algunes ploreu. Potser àvies i avis haurien triat viure els últims anys d'una manera més amistosa i menys obligada. Però, s'ho poden dir a elles mateixes i a qui dir-ho? I el supòsit de l'etern amor matern, incondicional, on moren ofegats els aspectes més individuals i creatius de tota persona?

Tot es pot comprar i vendre

No és aquest l'espai per fer referència a les raons estructurals, econòmiques que ens han portat fins aquí, amb tota la llum i les ombres que acompanyen qualsevol evolució històrica. Però potser sí cal assenyalar com ara i aquí estem tots sotmesos a unes formes de treball, a una organització o, sobretot, a una cultura, a uns productes ideològics que no afavoreixen –per dir-ho d'una forma ben suau– ni la comunicació, ni el reconeixement del altre, ni menys l'atenció personalitzada, humanitzada, quan aquest altre està en situació de necessitat. Les formes del treball que, per la majoria, han perdut la seva extrema duresa física de fa tan sols un segle llarg, s'han endurit des del punt de vista psicològic, sobretot en els últims anys. L'esperit neoliberal, on guanya sempre el "millor", la competició, la recerca d'un tipus d'eficàcia que exclou el benestar en el treball (malgrat que comença a haver-hi canvis en aquest aspecte), la rivalitat o l'impuls per guanys sense massa responsabilitats socials, han penetrat en totes les organitzacions, fins i tot en aquelles que estan destinades a preservar la solidaritat i que fonamenten la seva eficàcia. El fet de "pujar", d'obtenir més poder i més diners està de forma oberta o solapada darre-

re de moltes conductes, de molts neguits i d'una manca de temps que s'ha anat convertint en un bé ben escàs. Aquestes dinàmiques, impulsades per un mercat que mai en té prou semblaven, almenys fins fa pocs mesos, organitzar-nos la vida a tots.

L'altra cara de la mateixa qüestió. Necessitats fonamentals per a tot ser humà s'han posat a la venda; es poden, sembla, satisfer amb els diners que genera aquest treball exclouent i acaparador. La necessitat de descans ha de ser satisfeta tenint dues cases, una a ciutat i l'altra pels caps de setmana, per respirar aire pur. Potser calen dos o tres cotxes a la família. La necessitat de ser estimats s'ha convertit en la necessitat de ser bells, joves, atractius fins al final i, un cop ben explotada aquesta necessitat, ha creat una indústria poderosa que promet l'amor o la felicitat si es perden quilos o es fan *liftings*. La necessitat de companyia sexual –sembla que això sempre ha estat així malauradament– la poden comprar molts homes per hores mitjançant els cossos de dones cada cop més explotades, vingudes de llocs on els és més dur de viure. La cura dels nostres avis la comprem pagant sous a

dones que han hagut de deixar les seves pròpies famílies, els seus fills, per tenir cura dels altres o els nostres pares. D'una banda, la identificació amb els objectes –com a resposta a necessitats humanes bàsiques– és cada cop més escandalosa. Un nen de tres anys va a l'escola amb una motxilla a l'esquena amb el dibuix de Spiderman i aquest dibuix, segons on, és el passí que li permet ser un més a la seva classe. És a dir, des de ben petits el reconeixement –evidentment no de forma exclusiva– passa per incorporar el llenguatge de la televisió i de les seves icones; des de ben petits s'exterioritza, es posa a fora, el senyal que permet bellugar-te entre els iguals. Per altra banda, la cura que no podem proporcionar als qui ens volten, els buits que genera la nostra forma de viure s'intenten tapar comprant a bon preu les atencions personalitzades, la cura que, de certa manera, sostraiem a les famílies d'altres països.

Aquests són tan sols alguns exemples d'aquesta pregona i constant manipulació de les necessitats a fi de transformar-les en mercaderia. I del desplaçament de la cura necessària cap a altres mans.

Mentre tot això passa, és evident que les persones estan –en el seu interior– en un altre lloc. I que les satisfaccions puntuals que reben, i el preu que paguen per elles, va eixamplant el buit intern i la distància entre elles. Sovint no troben la paraula pel seu malestar. Sovint senten que no poden, a més, complir amb els deures de felicitat que se suposa que ens porta aquest tipus de vida. D'una banda, la promesa de la felicitat, com ens diu Judith Miller⁷, s'ha convertit en l'obligació de la felicitat i en una universalització del dret a tenir-la, fet que alhora lliga perfectament amb l'imperatiu de les lleis del mercat. La mort està amagada, a no ser que sigui un espectacle a la televisió. La malaltia és quelcom de vergonyós, tothom ha d'estar molt bé i això ho manifesten molts entrevistats que han trobat formes meravelloses de viure. Els tractats sobre com obtenir la felicitat no fan més que assenyalar la dificultat de dur vides mitjanament satisfactòries.

La soledat, el sentiment de solitud, està sempre present, com a resultat de la manca de possibilitat de descobrir i descobrir-nos a nosaltres mateixos la gran trampa on ens ha portat el mercat, les formes de treball i la ideologia de la felicitat i la joventut. I està present en tant que incapacitat per a comunicar-nos entre nosaltres els nostres dolors, les incerteses, els dubtes, les pors que ens acompanyen sempre i que exigeixen un llenguatge, una possibilitat de ser dits, rebuts i acompanyats amb complicitat i solidaritat. I amb respostes col·lectives que ho tinguin en compte.

Consols que no consolen

Però vet aquí que, un cop més, aquest sembla un discurs confús i contradictori, ja que avui dia tot es pot dir, tots els temes poden ser motiu de comunicació, gairebé en tot es pot participar. De fet, no donaríem l'abast si volguéssim respondre activament a la crida. No hi ha barres. Fins i tot els aspectes més personals i íntims s'exhibeixen a la televisió, per internet i poden ser rebuts i contestats de forma col·lectiva o individual. La comunicació està aquí. Veiem a la televisió les baralles més íntimes, sovint impúdiques. Moltes coses que no troben manera de ser dites en la intimitat d'una relació són exposades brutalment a milions d'espectadors. Ens mostren com es pot morir gairebé en públic. Estem comunicats. Fins i tot podem telefonar, enviar un correu, dir la nostra. Però molta gent seu sola o acompanyada en silenci enfront del televisor. I és incapaç de creuar paraules sinceres amb qui l'acompanya. O el que no se sent dir a l'altra persona és dit per la imatge de la tele i sembla que es comprèn millor. Però la imatge que apareix en pantalla, les paraules d'intimitat, ens fan sentir que nosaltres formem part

d'aquesta situació, que la compartim, que ens fa companyia. Que formem part d'aquest “entre tots”, com diu Nelly Shnaith⁸. El gran engany és que la imatge que s'ofereix, amb la que potser s'identifica, és una imatge truca: és una construcció socialment interessada, un espectacle en el que no es veuen ni les bambolines, ni els seus amos, ni estan explicades les regles del joc, ni la tria de les temàtiques. L'espectacle s'imposa sota un aire innocent i primerenc que no desvetlla mai les seves raons de ser. L'exhibició dels sentiments ens posa de sobte en el seu lloc, a la seva pell. Ja no estem tan sols. A nosaltres també ens passa això. I consola.

Però mentre participem de l'espectacle, i ens identifiquem amb el que passa i ens sembla que parlen de nosaltres i dels nostres maldecaps de manera que gairebé sembla que coneixem els actors i locutors de tota la vida, mentre ens omplen de proximitat i companyia visual, ens topem dia a dia amb l'anonimat, de manera que ràpidament tornem a saber que no som ningú. Una visita mèdica a un hospital, un tràmit a hisenda, una pregunta a una xarxa telefònica, et fa topar de cap amb la burocràcia, amb la xifra que ets, amb la resposta operativa tal volta a través d'una màquina o amb la parcialització i objectivació del teu cos. És a dir, dia sí dia també, abandonar la tele i sortir al carrer a treballar o a anar al metge et fa topar amb l'anonimat. Amb la manca d'una mirada de reconeixement personal, amb el respecte a la diferència. En definitiva, amb la manca de reconeixement d'una ciutadania plena en la cosa cívica i de la nostra subjectivitat intransferible en allò personal.

Evitar el patiment humà

No podem evitar tot el sofriment humà: les malalties, les pèrdues, les pors que formen part d'aquesta “vida precària” de la que ens parla Judith Butler⁹. Però de la mateixa manera que els avenços de les ciències han fet desaparèixer molt sofriment físic i que el dolor ja no és una maledicció inevitable, la soledat i la solitud són evitables en una societat on el “progrés” no es mesuri per la necessitat del creixement constant del PIB, sinó pel nivell de civilització humana, un terme que entre molts altres referents, inclou la comunicació, la tolerància, el reconeixement de l'altre com a altre ple de drets etc. I ja que la vida comunitària que durant segles ha donat aixopluc d'una o altra manera a les persones ja no existeix, algunes fórmules hem de trobar per recompensar –amb més llibertats respecte a les diferències adquirides– relacions, vincles, formes de vida on cada persona no es vagi constituint en

una illa, al costat d'una altra illa. On es busquen solucions individuals a problemes d'arrel col·lectiva, víctimes tots plegats del camuflatge de les necessitats fonamentals en objectes de consum, en la venda de l'exhibició d'allò íntim per fer veure que a tots ens passa el mateix.

No es tracta de psicologia, ni de ciències socials. Estem parlant de política. Quan una qüestió afecta la majoria de la ciutadania estem davant d'una qüestió política que deriva d'una determinada manera d'entendre qui és l'ésser humà i què necessita. És en aquest terreny on es poden reprendre les paraules del feminisme de la diferència quan ens diu que la cosa personal és política. I que es pot completar amb la frase inversa: la cosa política és també personal.

Cal rellegir les necessitats humanes fonamentals en termes de necessitats socials perquè socials i econòmics són els seus orígens. Es tracta d'il·luminar aquesta part obscura de la nostra humanitat que s'ha perdut entre els cotxes, les carreteres, els *liftings* i les *play station*. Potser no la felicitat, sinó una certa vida equilibrada i satisfactòria ha de reposar sobre altres maneres de respondre a les necessitats de companyia, estima, alteritat, reconeixement i treball col·lectiu.

Hanna Arendt ens diu que no hi ha autèntica vida “humana” sense implicació en l'esdevenidor col·lectiu. La implicació en el esdevenidor col·lectiu, sota la forma que sigui, és també una necessitat humana de primera magnitud, és una forma d'influir en el propi destí i en el dels que ens envolten. I és alhora una font de treball en companyia, de reconeixement personal i de sentiment d'utilitat de la pròpia vida..

Les preguntes queden obertes. Com recomposar la dignitat de la tota persona mitjançant el reconeixement de l'altre? Com fomentar la comunicació interpersonal que permeti tant expressar allò no dit? Com posar en comú les tasques que són comunes? Com responsabilitzar els joves i els nens sobre la importància dels altres, en la responsabilitat de tot el que tenim en comú?

Potser aquest és un bon moment. Potser la pretesa felicitat, joventut, bellesa i riquesa del nostre món s'està enfonsant. Moltes veus assenyades diuen que ja no només “el rei-mercat” està despul·lat, sinó que hi ha possibilitats (tan sols possibilitats) que hi hagi una revisió dels supòsits que ens han dut fins aquí i un retrobament de valors alhora col·lectius i personals

Tal vegada són aquestes reflexions òbvies pels que es

dediquen a la política, la vida associativa o treballem per un desenvolupament de rostre humà. Valguin per ajudar a pensar no només en el què fem, sinó el com ho fem. Com podem ajudar a humanitzar una vida que ens ha anat separant i en condemna a unes soledats i solituds, a uns sofriments evitables.

Per això hem de repensar la política i algunes polítiques públiques en termes més pròxims, més humans i més quotidians, mentre revisem els espais, els temps i els valors que dediquem als altres, a la vida en comú i a la cura.

Hem de repensar la política i algunes polítiques públiques en termes més pròxims, més humans i més quotidians, mentre revisem els espais, els temps i els valors que dediquem als altres, a la vida en comú i a la cura

Hem de completar les polítiques públiques i les actituds personals amb noves maneres de conjugar aquest terme clàssic en el socialisme, tan mobilitzador i carregat de sentit que anomenem solidaritat. Podem ajudar a disminuir sofriment evitable, soledats no necessàries.■

⁷ Miller, Judith. El Observatorio Psi., n. 2, febrer 2006

⁸ Nelly Shnaith. Notes inèdites del seu curs de filosofia, Barcelona, 2009

⁹ Butler, Judith. *Vida precària. El poder del duelo y la violencia*, Barcelona, Paidós, 2006